

Oversigter

NORGES BEBYGGELSESHISTORIE

AF

KARL-ERIK FRANDBEN

Norsk forskning har indenfor de seneste år leveret en særdeles imponerende præstation i form af en lang række meget seriøse publikationer omhandlende forskellige aspekter af Norges bebyggelses- og agrarhistorie i senmiddelalderen og nyere tid. De institutionelle rammer om denne forskning har dels været den norske afdeling af Det nordiske Ødegårdsprojekt¹, dels Norsk Lokalhistorisk Institutt² og endelig Instituttet for sammenlignende Kulturforskning³.

Et af de kildemæssige fundamenter for denne omfattende forskning er den såkaldte skattematrikel fra 1647. I en tid hvor udgivelsen af større kildepublikationer ellers hører til de meget sjældne begivenheder, er det bemærkelsesværdigt, at Norsk Lokalhistorisk Institutt har kunnet skaffe ressourcer til at udgive hele denne store kilde i 17 tykke bind, hvert omfattende et fylke⁴. De enkelte bind gengiver matrikelprotokollerne in extenso og er desuden forsynet med en kort indledning, stedregistre (med opslag såvel efter 1647-stavemåde som moderne ortografi), registre over personer og institutioner og endelig kort over de administrative grænser 1647 og i nutiden.

Baggrunden for tilblivelsen af skattematriklen 1647 er den, at statholderen Hannibal Sehested i 1644 efter dansk forbillede søgte at indføre en omlægning af de norske skatter, således at ligningsenheden blev en helgård med de deraf afledede kvotadele (halvgård, kvartgård = »ødegård«). En sådan klasseinddeling af gårdene fandtes imidlertid kun for Østlandet, så for at kunne administrere systemet også på Vestlandet og i Nordnorge blev det ved et skattebrev 2/6 1647 bestemt, at gårdklasserne (og dermed ligningsenhederne) skulle defineres i forhold til landgilden, således at der til landgilden 2 skippund tunge = 4 huder = 6 pund smør svarede en helgård og de andre klasser proportionalt hermed.

¹ For projektets forhistorie og den ældre forskning henvises til: »Nasjonale forskningsoversikter«. Det nordiske Ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. København 1972.

² Norsk Lokalhistorisk Institutt oprettet 1955 som et selvstændigt institut finansieret af staten og fylkerne.

³ Instituttet for sammenlignende Kulturforskning oprettet 1917. Det har som et af sine store forskningsprojekter: Studiet af bondesamfundets udviklingsformer.

⁴ Skattematriklen 1647 bd. I-XVII. Red. Rolf Faldby m.fl. Norsk Lokalhistorisk Institutt. Universitetsforlaget. Oslo 1969-78.

Det er interessant at bemærke, at et lignende system først blev indført i Danmark med matriklen 1662, hvor man blot i stedet for regneenheden skippund anvendte betegnelsen tønder hartkorn for at få et samlet udtryk for landgildeydelsen og dermed i teorien også for den enkelte gårds produktionskapacitet. Det sidste var selvfølgelig langt fra tilfældet overalt, og medens man i Danmark i 1662 søgte at korrigere for alt for store urimeligheder ved at beregne det såkaldte udsædshartkorn (årlig udsæd : 3), så kunne noget lignende ikke gøres i Norge, hvor som regel den største del af en gårds produktion stammede fra ressourcer uden for agerjorden. Desuden var de aktuelle landgildeydelse i Norge i 1647 resultatet af det store men meget ujævne fald i ydelserne efter senmiddelalderen, ligesom de mange selvejerbønderes skyld var en fiktiv ydelse, der aldrig blev betalt, men i virkeligheden var en form for ejendomsvurdering især til brug ved arveskifter.

Nyordningen var således næppe til fordel for bønderne, men til gengæld har den haft uvurderlig betydning for historikerne, eftersom det nye skattesystem krævede en fuldstændig og nogenlunde synkron registrering af landgilden for hver eneste gård i hele Norge, hvilket gør matriklen 1647 (ligesom den danske af 1662) til en meget central kilde både i norsk og europæisk perspektiv. Foruden de specificerede landgildeydelse indeholder matrikelprotokollerne oplysninger om gårdens navn, brugerens og ejerens navne, navnet på ejeren af »herligheden« (norsk: bygselrådigheten) og den pålignede skat. Det var specielt nødvendigt præcist at gøre rede for de ofte meget komplicerede ejendomsforhold, hvor mange personer (herunder brugeren) og institutioner kunne eje større eller mindre dele af en gård (udtrykt ved kvotadele af landgilden). Der var nemlig den specielle regel i Norge, at ejere, der ikke selv boede på en gård, skulle betale 50% af landgildeindtægten i »odelsskatt«, hvilket unægtelig var en kraftig indkomstskat.

Det er derfor ikke spor overdrevet at kalde matriklen 1647 for en indfaldsport til historien, hvilket da også er titlen på en lille bog⁵, som er publiceret i forbindelse med selve matrikeludgaven. I bogen uddyber en række af medarbejderne de oplysninger om matriklen 1647, som findes i indledningerne til de enkelte bind, og hvad der er mindst lige så vigtigt: en række eksempler på, hvad materialet kan bruges til. Her skal blot omtales Liv Martinsens artikel om sammensætningen af landgilden i forskellige landbrugsprodukter (persiller) i de enkelte egne. Hendes kort (s. 15) over udbredelsen af de forskellige landgildepersiller viser en interessant regional fordeling, som givetvis afspejler landbrugsproduktionens sammensætning, hvilket vi ellers ikke kender meget til. Kortet er stærkt generaliseret og angiver ikke den relative vægt af de enkelte persiller, men viser på den anden side tydeligt hvor store muligheder materialet rummer for kommende historisk-geografisk forskning.

Men også til retrogressive studier er skattematriklen et uundværligt udgangspunkt. Den er nemlig den eneste kilde, der giver principielt fuldstændige oplysninger om ejendomsforholdene på et tidspunkt kun få år før disse blev radikalt ændrede ved de store krongodssalg efter 1660. Det er dog klart, at den lille

⁵ Norsk Lokalhistorisk Institutt: Den eldste matrikkelen. En innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647. Red. af Rolf Fladby og Harald Winge. Universitetsforlaget. Oslo 1980. 79 s.

bog blot er ment som en smagsprøve på hvilke forskningsmuligheder matrikeludgaven indbyder til, samtidig med at det understreges, at den jo slet ikke kan anvendes til undersøgelser af den del af befolkningen, der ikke ejede eller dyrkede jord.

Mange aspekter af matriklen 1647 er dog i årtier før dens publikation blevet behandlet af den norske bebyggelseshistories nestor Andreas Holmsen, der i bogen *Gård, Skatt og Matrikel*⁶ har samlet mange af sine arbejder fra de sidste 45 år til en samlet syntese. I bogen behandles meget indgående det helt fundamentale problem i norsk bebyggelseshistorie, nemlig den regionalt varierende betydning af begrebet en gård. Hvor dette på Østlandet og i Trøndelag er synonymt med begrebet et (familie-)gårdbrug, så var det i det øvrige land betegnelsen for såvel den samling af brugsenheder, som en oprindelig middelalderlig gård ofte var delt op i, med dyrkningsfællesskab i ager og eng før udskiftningen, som for de enkelte gårdbrug.

Mulighederne for forvirring er naturligvis ikke blevet mindre af, at forskerne har indført to nye gård-begreber, nemlig »navnegårdene«, som betegner den ældste udelte gård på en lokalitet, hvis navn er overleveret, og endelig »matrikelgård« som er de matrikulære enheder og dermed også enheder for forvaltning og jurisdiktion, idet gårdene i Norge langt tidligere end i Danmark fik faste matrikelnumre. Ud over en grundig analyse – illustreret og dokumenteret med et omfattende tabelmateriale – af de forskellige gårdtypers udvikling indenfor de enkelte administrative enheder indeholder bogen en redegørelse for det komplicerede norske skattevæsen fra middelalderen og til 1600-tallet, og den afsluttes med en behandling af matrikuleringsarbejderne i 1700-tallet.

Sammenfattende er det nok ikke urimeligt at sige, at bogen mere er blevet en materialesamling end en syntese, men det er til gengæld en særdeles væsentlig materialesamling, som de forskere, der fremover vil arbejde med norsk bebyggelseshistorie, nødvendigvis må konsultere.

Andreas Holmsens omtalte bog vil dog næppe blive nogen folkebog, dertil er den for vanskeligt tilgængelig for læsere uden specielle forudsætninger. Men så meget desto mere er der grund til at gøre opmærksom på en anden ny bog af Holmsen⁷, som viser, at forfatteren også behersker den meget vanskelige kunst at gøre ejendoms- og godshistorie til populærvidenskab i ordets bedste betydning. I denne bog skildrer Holmsen hvordan et norsk godskompleks udviklede sig gennem middelalderen og nyere tid, og hvordan det fungerede i 1500-tallet. Men et andet vigtigt element i bogen er tillige at beskrive i hvor høj grad de norske godser afveg fundamentalt fra de kontinentale godskomplekser her repræsenteret ved Selsø i Hornsherred.

Det undersøgte norske gods er Giske, hvis hovedsæde ligger på en ø ud for Ålesund, og som omfattede godt 200 gårde i Vestnorge. Fra 1563, hvor Giske var adelsgods, er bevaret et omfattende regnskabsmateriale, som Holmsen præsentere-

⁶ Andreas Holmsen: *Gård, skatt og matrikel*. Instituttet for sammenlignende Kulturforskning. Universitetsforlaget. Oslo 1979. 305 s.

⁷ Andreas Holmsen: *Gård og gods i Norge i eldre tid*. Universitetsforlaget. Oslo 1980. 111 s.

rer med et velvalgt sortiment af kulturhistoriske detaljer, samtidig med at han på en pædagogisk måde får smuglet mange forklaringer på ellers vanskelige begreber ind i teksten.

Selve hovedgårdsdriften, der især betød i produktion af smør, udgjorde i 1500-tallet kun mellem 10 og 15% af den samlede godsindtægt i form af landgilde (korn og fisk), og hovedgårdsdriften ophørte næsten helt i 1600-tallet.

Da Giske også i 1400-tallet ejede mindre gods komplekser i Nordnorge og i Romerike nord for Oslo, giver det Holmsen lejlighed til også at gennemgå disse godstyper med deres helt afvigende landgildemønstre, ligesom den senmiddelalderlige krise og landgildefaldet bliver behandlet.

Lidt udenfor bogens hovedlinje analyserer Holmsen et par andre typer af godser, nemlig et selvejerbonde-gods, hvor en bonde ejede mere end 20 fæstegårde, samt nogle af de godser som en række borgere erhvervede ved de store krongodssalg efter 1660. Ganske vist er bogen lille og ganske vist savner man registre og litteraturhenvisninger, men ikke desto mindre er det en fortræffelig indføring til norsk agrar- og bebyggelseshistorie.

Af samlede forskningsprojekter, som gennem en årrække har leveret meget betydningsfulde bidrag til norsk bebyggelseshistorie, er der naturligvis grund til at nævne Det nordiske Ødegårdsprojekts norske afdeling. En række publikationer fra dette projekt er tidligere anmeldt i *Historisk Tidsskrift* (81:1, s. 235-38), hvor der også findes en redegørelse for det norske projekts organisation og de anvendte metoder. Det vil derfor her være tilstrækkeligt at omtale to nye publikationer, dels en punktundersøgelse og dels en antologi bestående af et udvalg af ikke-publicerede punktundersøgelser.

Lars Ivar Hansens punktundersøgelse: *Markebol og ødegårder*⁸ behandler Fyresdalen, som er en skov- og fjeldbygd i Øvre Telemark, der geografisk set er et overgangsområde mellem Vest- og Østlandet. Området er særligt interessant ved, at jorden hovedsagelig blev ejet af bønderne selv, medens kronen, adelen og kirken kun havde få ejendomme.

Bogens lidt kryptiske titel henviser til den gamle landgilde- eller skyldberegning, hvor hver gård var ansat til et antal markebol = antal mark pr. bol (idet bol her er synonymt med gård). Forfatteren påviser, at de markebolstal, som kendes i kilderne fra nyere tid, er identiske med den højmiddelalderlige skyldsætning, som i denne selvejerregion var en vurdering af hver gårds ydeevne med henblik på skatteligning og arvedeling, og netop af hensyn til det sidste blev den stående uændret op gennem tiden.

Ved fastsættelsen af skyld (til landgilde eller skatteberegning) i 1500- og 1600-årene brugte man derimod enheden tønder korn, og Lars Ivar Hansen beregner, at den nye skyld i gennemsnit pr. gård udgør omkring 11% af den højmiddelalderlige vurdering. Reduktionen er størst for de højest beliggende gårde og mindst for gårde med god agerjord. På tilsvarende måde viser det sig, at der forsvandt flest

⁸ Lars Ivar Hansen: *Markebol og ødegårder. Bosetning og økonomiske forhold i Fyresdal ca. 1300-1660*. Universitetsforlaget Oslo 1980. 259 s. Det nordiske Ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 10.

gårde i områder i Fyresdalen med marginaljord, og at henved halvdelen af de gårde (navnegårde), der eksisterede i højmiddelalderen, var øde ved midten af 1500-tallet.

Det bevarede middelalderlige kildemateriale for Fyresdal er dog meget mangelfuldt, og Lars Ivar Hansen forsøger ikke at presse det for flere oplysninger, end det kan bære. Han må således konkludere, at man ikke kan sige ret meget om kronologien i bebyggelses-kontraktionen og egentlig heller ikke om årsagerne dertil. Men forfatteren lægger på en instruktiv måde problemerne frem, og læseren får et godt indtryk af de mange praktiske vanskeligheder, som den enkelte forsker står overfor ved benyttelsen af de ofte sparsomme og tilmed komplicerede kilder.

Netop det samme formål har været et af hovedmotiverne bag udgivelsen af en antologi af de norske punktundersøgelser, som Lars Ivar Hansen har været hovedredaktør for⁹. I bogen er samlet uddrag fra i alt 11 punktundersøgelser, som ikke tidligere er blevet publicerede, men hvis resultater indgår i det norske projekts sammenfattende fremstilling¹⁰ og i det fællesnordiske komparationsbind.¹¹ Antologien giver et meget godt indtryk af de særdeles differentierede arbejdsvilkår, forskerne har haft i de enkelte undersøgelsesområder med hensyn til kildematerialets mængde, alder og karakter. Ganske vist har de enkelte forfattere anvendt den fælles for projektet aftalte terminologi og grundlæggende metoder, men det er alligevel slående, hvor forskelligt disse metoder har måttet anvendes, og hvor varieret bebyggelsesudviklingen har været i de enkelte regioner.

Det vil føre for vidt at behandle de enkelte afhandlinger, men jeg vil i stedet fremkomme med et par enkelte suk af principiel karakter om samtlige bøger i denne oversigt. Ganske vist er det omtalte nordiske komparationsbind udkommet på engelsk, men det havde nu alligevel været hensynsfuldt overfor udenlandske læsere, deriblandt skandinaver, der ikke er helt fortrolige med de norske sprog, om der havde været resuméer på et af hovedsprogene. En anden anke må rettes mod kortmaterialet i bøgerne. I Ødegårdsprojektets publikationer er der mange udmærkede kort, som er ensartet konstruerede med angivelsen af kystlinien og med fælles signaturer, hvad der i høj grad letter læsningen. Men eftersom det har vist sig, at den af de geografiske variable, der har spillet den største rolle for bebyggelsesudviklingen, har været højden over havet med de deraf følgende klimatiske og landbrugsmæssige forhold, ville det nu nok have været en god idé at indlægge i det mindste nogle højdekurver på bebyggelseskortene, noget der er en gammel tradition for i engelsk litteratur.

⁹ Seimiddelalder i Norske Bygder. Uvalgte emner fra Det nordiske ødegårdsprojekts norske punktundersøkelser. I utvalg ved Narve Bjørge, Rolf Fladby, Knut Helle og Jørn Sandnes. Redigeret av Lars Ivar Hansen. Universitetsforlaget Oslo 1981. 490 s. Det nordiske Ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 7.

¹⁰ Jørn Sandnes og Helge Salvesen: Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprojekts norske undersøkelser. Universitetsforlaget, Oslo 1978. Det nordiske ødegårdsprojekt, publikasjon nr. 4.

¹¹ Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600. Comparative Report from the Scandinavian Research Project on deserted Farms and Villages by Svend Gissel and others. Stockholm 1981. Anmeldelse i næste nr. af Historisk Tidsskrift.